

**QARABAĞ SILSİLƏSİ VƏ ONA YAXIN ƏRAZİLƏRİN
ÇAY-DƏRƏ ŞƏBƏKƏSİNİN TƏHLİLİ****İ.S.ƏLİYEVƏ****Bakı Dövlət Universiteti**

Qarabağ silsiləsi və ona yaxın ərazilərin çay hövzələrinin çay-dərə şəbəkəsi forma, hündürlük, struktur xüsusiyyətlərinə və litoloji quruluşuna görə qruplaşdırılmışdır.

Eynidərəcəli çayların axım normasının orta kəmiyyəti ilə çayların dərəcələri arasında əlaqənin təhlili göstərmişdir ki, çayın dərəcəsi artdıqca axımın kəmiyyəti də artır.

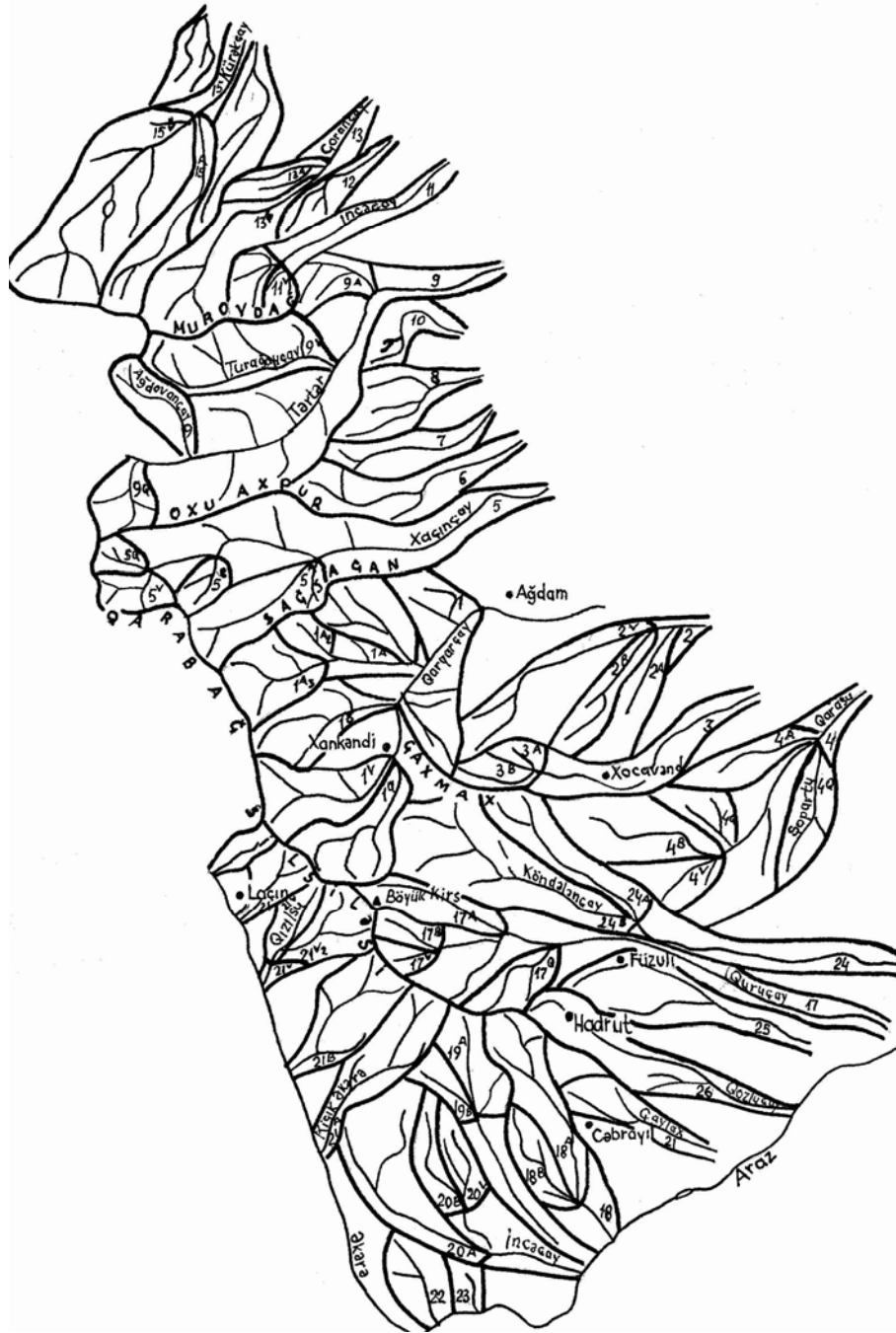
Çay-dərə şəbəkəsinin ən çox sayı və uzunluğuna görə, parçalanma dərəcəsi, orta dağlıq qurşaqda şaxəli, lələkvəri, şaxəli-parallel formalı çay hövzələrindədir. Ən az parçalanma dərəcəsi isə dağətəyi və alçaq dağlıq qurşağın şaxəli-lələkvəri, parallel, asimmetrik formalı çay hövzələrindədir.

Çay-dərə şəbəkəsi mürəkkəb fiziki-coğrafi proses nəticəsində yaranır. Çay-dərə şəbəkəsinin forması çoxsaylı amillərdən asılıdır: iqlim, hidroloji və geomorfoloji amillər. Çay sutoplayıcısına daxil olan rütubətin kəmiyyəti və intensivliyi iqlim amillərindən asılıdır. Hidroloji amillər bu suların axım şəraitini müəyyən edir. Hövzə səthində eroziya prosesi isə geomorfoloji şəraitlə bağlıdır. Bu qeyd olunan amillərin kompleks təsiri nəticəsində çay şəbəkəsində axım formalaşır. Axımın müxtəlif xarakteristikalarını hesablamaq, proqnozlaşdırmaq və modelləşdirmək üçün çay şəbəkəsinin strukturu və forması haqqında məlumat tələb olunur [1-4].

Qarabağ silsiləsi və ona yaxın ərazilərin çay hövzələri çay-dərə şəbəkəsi forma, hündürlük, struktur xüsusiyyətlərinə və litoloji quruluşuna görə qruplaşdırılmışdır (şəkil 1).

Çay-dərə şəbəkəsinin formasına görə aşağıdakı qruplar ayrılmışdır: şaxəli, şaxəli-lələkvəri, lələkvəri, şaxəli-parallel, parallel, simmetrik və asimmetrik.

Hündürlük, struktur xüsusiyyətlərinə və litoloji quruluşuna görə isə çay dərələri aşağıdakı qruplara bölünmüşdür: orta və yüksək dağlıq qurşağın, alçaq dağlıq və dağətəyi qurşağın antiklinorium və sinklinoriumlarına müvafiq köndələn çay-dərələri. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, eyni bir çay dərəsi müxtəlif qrupların bir neçəsində və ya hamısında iştirak edə bilər. Məsələn, çay-dərə şəbəkəsinin formasına görə, qrup şəklində birləşdirilmiş hövzələri, eyni zamanda orta dağlıq, alçaq dağlıq və s. qruplara da aid edilmişdir.

Şəkil 1. Qarabağ silsiləsi və ona yaxın ərazilərin çay-dərə şəbəkəsinin xəritə-sxemi.

Şaxəli çay-dərə qrupuna Qarqarçay, Xaçınçay, Tərtər, İncəçay, Quruçay və Gəndələnçay aiddir. Bu çayların morfometrik göstəriciləri hesablanmış və təhlil edilmişdir. Belə ki, minimal sıxlıq $0,44 \text{ km}^2$,

maksimal sıxlıq isə $0,86 \text{ km/km}^2$ -dir. Bu qruplaşmada birinci dərəcəli çayların minimum sayı 4, uzunluğu 3,7 km; maksimal sayı 5993; uzunluğu 5768,9 km; ikinci dərəcəli çay-dərələrinin minimum sayı 1, uzunluğu 0,8 km, maksimal sayı 1393, uzunluğu isə 1950 km-dir. Altıncı dərəcəli çay-dərələrinin maksimal sayı 2, uzunluğu 78,8 km-dir.

Şaxəli çay-dərə qruplarının sayı ilə uzunluğu arasında əlaqə qrafiki və say ilə uzunluğun dərəcələr üzrə paylanma diaqramları tərtib edilmişdir. Bu diaqramlar göstərir ki, birinci dərəcəli çay-dərələri, digər dərəcəli çay dərələri ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir, müvafiq olaraq 77,5 % və 61,1 % -dir.

Şaxəli-lələkvari çay-dərə qrupunda minimal sıxlıq $0,27 \text{ km/km}^2$, maksimal isə $1,52 \text{ km/km}^2$ -dir. Bu qrupda birinci dərəcəli çay dərələrinin minimum sayı 57, uzunluğu 38 km olduğu halda, maksimal sayı 1727, uzunluğu isə 1674 km-dir. Beşinci dərəcəli çay-dərələrinin maksimal sayı 5, uzunluğu 77 km-dir. Şaxəli-lələkvari çay dərələrinin sayı ilə uzunluğu arasında əlaqə qrafiki və onların sayının, həmçinin uzunluqlarının dərəcələr üzrə paylanma diaqramları tərtib edilmişdir. Şaxəli-lələkvari çay dərələrinin sayı və uzunluqlarının dərəcələrə görə paylanma diaqramları göstərir ki, birinci dərəcəli çayların sayı 79,8%, uzunluqları isə 57,8% təşkil edir.

Lələkvari çay-dərə qrupunda şəbəkənin minimal sıxlığı $0,81 \text{ km/km}^2$, maksimal sıxlığı isə $1,76 \text{ km/km}^2$ -dir. Birinci dərəcəli çayların maksimum sayı 1430, uzunluğu 1417 km, dördüncü dərəcəli çay dərələrinin maksimum sayı 12, uzunluğu isə 219 km-dir. Lələkvari çayların sayı ilə uzunluğu arasında əlaqə qrafiki qurulmuş və dərəcələr üzrə paylanma diaqramları da tərtib edilmişdir.

Şaxəli-parallel çay-dərə qruplarının maksimal sıxlığı $2,26 \text{ km/km}^2$, orta sıxlığı $1,60 \text{ km/km}^2$, birinci dərəcəli çayların maksimal sayı 454 (80,2%), uzunluqları isə 604 km (63,4%) -dir. Beşinci dərəcəli çay dərələrinin sayı 1, uzunluğu isə 19 km-dir. Yuxarıda qeyd olunan qrafik və diaqramlar bu qrup üçün də qurulmuşdur.

Parallel çay-dərə qrupunda minimal sıxlıq $0,86 \text{ km/km}^2$, orta sıxlıq isə $0,56 \text{ km/km}^2$ -dir. Birinci dərəcəli çayların sayı 324 (79,2%), uzunluğu 427 km (57,1%). Çay dərələrinin sayı ilə uzunluğu arasında əlaqə qrafiki və müvafiq diaqramlar qurulmuşdur.

Asimmetrik çay-dərə qrupunda maksimal sıxlıq $1,96 \text{ km/km}^2$, orta sıxlıq $1,31 \text{ km/km}^2$ -dir. Birinci dərəcəli çayların sayı 836 (79%), uzunluqları 912 km (57,7%) -dir. Dördüncü dərəcəli çayların sayı 11, uzunluğu 138 km-dir.

Simmetrik çay-dərə qrupunda maksimal sıxlıq $0,96 \text{ km/km}^2$, orta sıxlıq $1,33 \text{ km/km}^2$ -dir. Birinci dərəcəli çayların sayı 1932 (76,8%), uzunluqları 1869 km (60,6%) -dir. Altıncı dərəcəli çayların sayı 1, uzunluğu 26,4 km-dir.

Orta və yüksək dağlıq qurşağın çay-dərə şəbəkəsinin maksimal sıxlığı $0,96 \text{ km/km}^2$, orta sıxlığı isə $1,31 \text{ km/km}^2$ -dir. Birinci dərəcəli çayların sayı 2038 (79%), uzunluqları 1871,5 km (60%) -dir.

Dağətəyi və alçaq dağlıq qurşaqda maksimal sıxlıq $1,96 \text{ km/km}^2$, orta sıxlıq isə $1,28 \text{ km/km}^2$ -dir. Birinci dərəcəli çayların sayı 1694 (80%), uzunluğu 1904,2 km-dir (59%).

Antiklinorium və sinklinoriumlara görə, çay dərələrinin maksimal sıxlığı $2,07 \text{ km/km}^2$, orta sıxlığı isə $1,28 \text{ km/km}^2$ -dir. Birinci dərəcəli

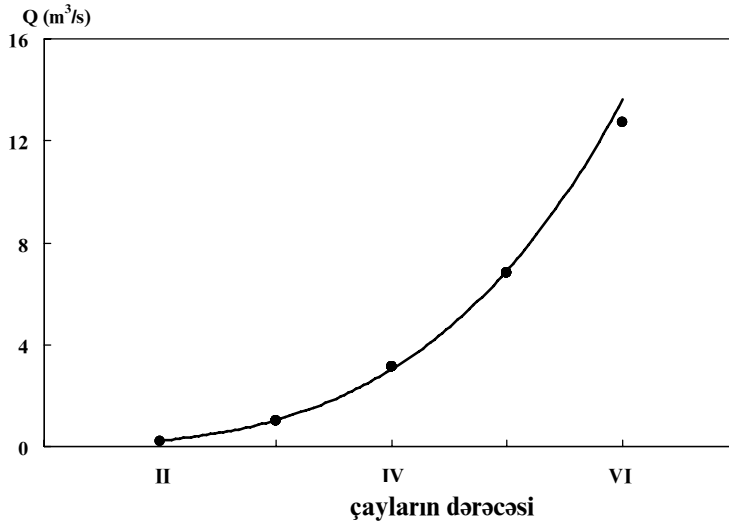
çayların sayı 2496 (79%), uzunluğu 2356 km (59%)-dir. Beşinci dərəcəli çayların sayı 3, uzunluğu isə 7,37 km-dir.

Morfometrik göstəricilərin ərazi üzrə paylanma xarakteri ayrı-ayrı sahələrin geoloji quruluşundan, suxurların litoloji tərkibindən, yeni tektonik hərəkətlərin xarakterindən, relyef və iqlim xüsusiyyətlərindən asılıdır. Çay-dərə şəbəkəsinin ən çox sayı və uzunluğa görə parçalanma dərəcəsi şaxəli, lələkvari, şaxəli-paralel formalıdır və orta dağlıq qurşağın çay hövzələrindədir. Ən az parçalanma isə şaxəli-lələkvari, paralel, asimmetrik formalıdır, dağətəyi və alçaq dağlıq qurşağın çay-dərə hövzələrindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağ silsiləsinin və ona yaxın ərazilərin çay hövzələrinin hidroqrafik göstəriciləri 1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritəyə görə təyin olunmuşdur.

Çayların dərəcələri eyni dərəcəli çayların axım normasının orta kəmiyyəti arasında əlaqənin təhlili göstərmişdir ki, çayın dərəcəsi artıqca axımı da artır (şəkil 2).

Ümumiyyətlə, Kiçik Qafqaz çay hövzələrinin müxtəlif hidroqrafik göstəricilərinin təyini və hesablanması böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, hazırda hidroloji hesablamalar zamanı müşahidə məlumatları olmadıqda çay axımının müxtəlif xarakteristikaları (illik, maksimal, minimal və s.) ilə hövzənin morfometrik göstəriciləri arasında əlaqələrdən geniş istifadə olunur. Belə əlaqələr qurularkən informasiya qıtlığı hiss olunur və adətən, hövzənin sahəsi və orta hündürlüyü haqqında məlumatlar əldə etmək mümkün olur. Bu iki morfometrik göstərici inteqral xüsusiyyətlərə malik olsalar da, çay hövzəsinin rəngarəng təbii amillərinin axımın əmələ gəlməsində rolunu tam əks etdirə bilmir.

Şəkil 2. Eyni dərəcəli çaylar ilə orta sululuq arasında əlaqə qrafiki

Hidroloji hesablamalarda müxtəlif tip riyazi modellərin getdikcə daha çox tətbiq olunduğunu nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, perspektivdə Kiçik Qafqaz çayları üçün belə modellər işlənərkən çay şəbəkəsi və çay hövzələrinin daha çox hidroqrafik və morfometrik göstəricilərindən

istifadə etmək mümkün olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov S.H. Azərbaycan SSR-nin çayları və onların hidroloji xüsusiyyətləri. Bakı, Azər. SSR EA-nın nəşri, 1960, 196 s.
2. Vəliyev N.A. Qarabağ çaylarının hidroqrafik şəbəkəsinin inkişaf xüsusiyyətləri // EA-nın Xəbərləri, 1957, №6, s.81-92.
3. Пириев Р.Х. Методы морфометрического анализа рельефа (на примере территории Азербайджана). Баку, 1986, 96 с.
4. Ржаницын Н.А. Морфологические гидрологические закономерности строения речной сети. Гидрометеозидат. Л.: 1960, 110 с.

АНАЛИЗ ДОЛИННО-РЕЧНОЙ СЕТИ КАРАБАХСКОГО ХРЕБТА И СОПРЕДЕЛЬНЫХ ТЕРРИТОРИЙ

И.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Долинно-речная сеть речных бассейнов Карабахского хребта и сопредельных территорий сгруппированы по форме, высоте, структурным особенностям и литологическому строению.

В результате анализа связи порядка рек с нормой стока рек, с одинаковым порядком установлено, что чем выше порядок рек, тем больше величина стока.

В пределах бассейнов рек исследуемого региона по форме долинно-речной сети выделены: сетчатые, перистые, сетчато-параллельные, наибольшее число и длина которых находится в среднегорной зоне. Наименьшее расчленение наблюдается в бассейнах рек предгорной и низкогорной зоны, где широко распространены сетчато-перистые, параллельные и асимметричные формы долинно-речной сети.

THE CLASSIFICATION OF RIVER BASINS OF THE QARABAG RIDGE AND SURROUNDING

I.S.ALIYEVA

SUMMARY

In presented article river basins of Qarabag ridge and nearest areas were analyzed and classified by their drainage density, forms, altitudes, structure and lithology.

An index for each of the river basins given Comparison of the runoff norms and river's indexes showed the direct correlation: a higher index the river had, the larger its runoff norms are.

The most often observed and the longest river-valley net is located at the middle height mountains regions. These regions have following forms of mountain dissection: branch, featherlike and branch-parallel.

The branch-featherlike, parallel, and asymmetrical dissections are the less accounted forms. These forms can be observed at the piedmonts and low mountains areas.